

MATICA BOŠNJAČKA

Ljetopis

NAUČNI ČASOPIS ZA DUHOVNOST,
KULTURU I UMJETNOST

ISSN 2787-3447

BROJ 1

Novi Pazar
jesen 2021.

MATICA BOŠNJAČKA

LJETOPIS

NAUČNI ČASOPIS ZA DUHOVNOST, KULTURU I UMJETNOST

SAVJET ČASOPISA

akademik Muamer Zukorlić, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
(Novi Pazar, Sandžak, Srbija) – predsjednik

akademik Šerbo Rastoder, Univerzitet Crne Gore (Bar, Crna Gora) – član

akademik Hasnija Muratagić-Tuna, Univerzitet u Sarajevu (Sarajevo, Bosna i Hercegovina) – član

akademik Fatmir Bači, Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti (Šijak, Albanija) – član

dr. Zejćir Ramčilović, Univerzitet sv. Kirilo i Metodije (Skoplje, Makedonija) – član

dr. Suada Džogović, Edukacioni fakultet Prizren (Peć, Kosovo) – član

dr. Remzija Hadžiefendić-Parić, Islamska gimnazija (Zagreb, Hrvatska) – član

dr. Harun Crnovršanin (Ofenbah, Njemačka) – član

UREDNIK ČASOPISA: **prof. dr. Jahja Fehratović**, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
(Novi Pazar, Srbija)

ZAMJENIK UREDNIKA: **mr. Osman Softić**, Fakultet za islamske studije
(Sarajevo, Bosna i Hercegovina)

SEKRETAR: **msc. Salahudin Fetić**, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Novi Pazar, Srbija)

TEHNIČKI SEKRETAR: **msc. Semir Madžgalj**, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
(Novi Pazar, Srbija)

DTP: **prof. Senad Redžepović**, Islamska zajednica u Srbiji (Novi Pazar, Srbija)

KORICE: **prof. Denis Kučević** (Novi Pazar, Srbija)

LEKTURA: **prof. Alma Rizvanović**, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
(Novi Pazar, Srbija);

prof. Samir Škrijelj, Islamska zajednica u Srbiji (Novi Pazar, Srbija)

ŠTAMPA: “Grafičar”, Užice

IZDAVAČ: MATICA BOŠNJAČKA

ADRESA: Rifata Burdževića 1, 36300 Novi Pazar, Srbija

WEB: www.maticabosnjacka.org

E-MAIL: ljetopis@maticabosnjacka.org

ČASOPIS IZLAZI DVAPUT GODIŠNJE

ISSN (ŠTAMPANO IZD.): 2787-3447

ISSN (ONLINE): 2787-3455

MATICA BOŠNJAČKA

SARADNICI

- prof. dr. Ismail Palić, Univerzitet u Sarajevu (Sarajevo, Bosna i Hercegovina)
- prof. dr. Alen Kalaldžija, Univerzitet u Sarajevu, (Sarajevo, Bosna i Hercegovina)
- prof. dr. Rifat Alihodžić, Univerzitet Crne Gore (Podgorica, Crna Gora)
- prof. dr. Emina Berbić Kolar, Sveučilište J.J. Strossmayer Osijek (Osijek, Hrvatska)
- prof. dr. Amela Lukač-Zoranić, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Novi Pazar, Srbija)
- prof. dr. Almir Pramenković, Fakultet za islamske studije (Novi Pazar, Srbija)
- prof. dr. Jasmina Ahmetagić, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Beograd, Srbija)
- prof. dr. Rejhan Kurtović, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Sjenica, Srbija)
- prof. dr. Kemal Džemić, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Tutin, Srbija)
- prof. dr. Selim Šaćirović, Univerzitet u Nišu (Novi Pazar, Srbija)
- prof. dr. Sadik Idrizi, Edukacioni fakultet Prizren (Prizren, Kosovo)
- prof. dr. Vedat Bajrami, Edukacioni fakultet Prizren (Prizren, Kosovo)
- prof. dr. Hasan Džilo, Fakultet islamskih nauka u Skoplju (Skoplje, Makedonija)
- dr. Muljaim Kačka, Edukacioni fakultet Prizren (Prizren, Kosovo)
- dr. Mersim Ziljkić (New York, USA)
- mr. Nedžad Mehmedović, Univerzitet sv. Kirilo i Metodije (Skoplje, Makedonija)
- mr. Esko Muratović, Univerzitet Crne Gore (Podgorica, Crna Gora)
- mr. Sait Šabotić, Univerzitet Crne Gore (Nikšić, Crna Gora)
- msc. Sajma Feratović, JUOŠ „Hajro Šahmanović“ (Gusinje, Crna Gora)
- msc. Azra Hodžić-Kadić, Univerzitet u Beču (Beč, Austrija)
- msc. Abduselam Fetić, (Pariz, Francuska)
- prof. Hadžem Hajdarević, Društvo pisaca BiH (Sarajevo, BiH)
- prof. Refik Akova (Istanbul, Turska)
- Elvira Kujević (Berlin, Njemačka)
- Esad Krcić (New York, USA)

MEĐUNARODNA KONFERENCIJA

„SANDŽAK IZMEĐU STRADANJA I POBJEDE“

Novi Pazar, 3. septembar 2021.

CIP - Каталогизacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32

LJETOPIS : naučni časopis za duhovnost, kulturu i umjetnost / urednik Jahja Fehratović. - [Štampano izd.]
. - 2021, br. 1- . - Novi Pazar : Matica bošnjačka, 2021-
(Užice : Grafičar). - 23 cm

Polugodišnje. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Ljetopis
(Matica bošnjačka. Online) = ISSN 2787-3455
ISSN 2787-3447 = Ljetopis (Matica bošnjačka. Štampano
izd.)

COBISS.SR-ID 49418761

PROF. DR. ADMIR MURATOVIĆ

Prof. dr. Admir Muratović rođen je 1977. godine u Novome Pazaru. Srednju Medresu „Gazi Isa-beg” završio je u rodnome gradu 1996, a Šerijatsko-pravni fakultet Univerziteta ”Al-Azhar” u Kairu (Egipat) 2001. godine. Magistarske (2006) i doktorske (2007) studije završio je na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru iz oblasti socioloških nauka.

Bio je višegodišnji predavač u Medresi ”Gazi Isa-beg” u Novome Pazaru, te vjeroučitelj u Gimnaziji, Ekonomsko-trgovinskoj školi, Medicinskoj školi, Tehničkoj školi u Novom Pazaru. Redovni je profesor sociološke grupe predmeta na Internacionalnome univerzitetu u Novome Pazaru i Fakultetu za islamske studije. Obnašao je funkciju dekana Fakulteta humanističkih nauka IUNP-a, a trenutno je na poziciji prodekana FIS-a. Direktor je Instituta za istraživanje genocida i zločina, a od 2014. godine i predsjednik Bošnjačke kulturne zajednice.

U dva mandata biran je na poziciju vijećnika Bošnjačkoga nacionalnoga vijeća i u tri mandata za odbornika Skupštine grada Novog Pazara.

Obnašao je i poziciju menadžera izdavačkog centra na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru, član je redakcije Glasa islama, kao nekadašnjih redakcija Revije Sandžak i magazina Panbošnjak.

Objavio je nekoliko knjiga i prijevoda sa arapskog jezika, na desetine naučnih radova koji su u domaćim i stranim renomiranim naučnim časopisima.

Učesnik je brojnih naučnih skupova, tribina, simpozijuma, konferencija, panela u zemlji i inostranstvu.

Dao je na desetine intervjuja i ima na desetine TV nastupa.

Tečno govori arapski i služi se engleskim jezikom.

UDK

94(=1:497.6)(497.11+497.16)"19"

341.322.5(=1:497.6)(497.11+497.16)"19"

323.1(1:497.6)(497.11+497.16)

COBISS.SR-ID 49305609

Datum prijema rada: 23. 7. 2021.

Datum prihvatanja rada: 28. 9. 2021.

Originalni naučni rad

Prof. dr. Admir Muratović

POLITIČKA POZADINA ZLOČINA NA HADŽETU

Sažetak

Bošnjaci su kad i ostali balkanski narodi krenuli u proces rješavanja svog nacionalnog pitanja 1831. godine kroz Pokret za autonomiju pod vođstvom Husein-kapetana Gradašćevića. Slamanjem ovog pokreta kreće stagnacija po pitanju ukupnog položaja našeg naroda, što će za posljedicu imati veliko stradanje, posebno u zadnjih 150 godina. Iako je, kroz različite aktivnosti i dokumenta, konstantno potvrđivana nacionalno-politička svijest, slabljenje kapaciteta institucionalnog odgovora na različite izazove našeg naroda, sa sobom je donosilo pogrom.

Neposredno prije nego su komunističke vlasti ukinule Autonomiju Sandžaka, krenulo je strijeljanje Bošnjaka na Hadžetu. To su činili kako bi osigurali da ne bude nikakvog otpora takvoj odluci koja je bila u suprotnosti sa interesima

bošnjačkog naroda. Posljedice ovog zločina, kojeg možemo nazvati i zločinom nad elitom, traju i do današnjih dana, kada se pojavljuju prvi obrisi izgradnje nove elite koja baštini vrijednosti vjere, nacije i Sandžaka. To je preduvjet za izgradnju sigurnih mehanizama da se slične stvari u budućnosti ne dogode i osigurala našem narodu da se bori za život dostojan čovjeka.

***Ključne riječi:** Bošnjaci, Sandžak, autonomija, kriminal, genocid, Hadžet, politika*

Abstract

Bosniaks, like other Balkan peoples, undertook the process of resolving their national question in 1831 through the Movement for Autonomy under the leadership of Hussein-Kapetan Gradašević. Upon the defeat of this movement Bosniaks began to stagnate and their standing deteriorated in relation to the overall position of our people which resulted in a great suffering, especially during the past 150 years. Although, the Bosniak national-political consciousness was constantly reaffirmed through various activities and petitioning, institutional capacity of Bosniaks and their ability to respond adequately to new challenges weakened to the point that it brought about its pogrom. Just before the communist authorities abolished the Autonomy of Sandzak, the shooting of Bosniaks at Hadžet began. Targeted executions were conducted in such a manner as to ensure there was no resistance to the abolition, which was contrary to the interests of the Bosniak people. The consequences of this crime - which can be designated as crime against the elites - continues to this day, as a new Bosniak elite is emerging, the elites which inherit the values of religion, the nation and Sandzak. This mindset is a necessary precondition for building safe mechanisms and circumstances to prevent similar tragedies from occurring in the future and to ensure our people's struggle for a decent life worth living continues.

***Key words:** Bosniaks, Sandžak, autonomy, crime, genocide, Hadžet, politics.*

Ono što te ne uništi, ojača te

narodna poslovice

Tema politička pozadina zločina na Hadžetu... zbog spleta različitih historijskih okolnosti izuzetno je važna, čak možemo slobodno kazati suštinski bitna, za prepoznavanje smjernica našeg daljeg organiziranog i sistemskog djelovanja, kako bi izvukli prave pouke i poruke tog pogroma i preduprijedili da se to nikada u budućnosti ponovi...

Ako bi jednom rečenicom, odmah na početku, trebali definisati političku pozadinu sistematskog strijeljanja Bošnjaka na Hadžetu, onda bi to, bez sumnje, bilo da je to zločin, kojeg su sprovele komunističke vlasti, osmišljen sa ciljem da se odstrani “nepoželjna elita”, na čijem vrhu je svakako bila politička elita, autentična, a na njenom mjestu etablira nova, uglavnom iz redova onih, koje je narod prepoznao i opisao onom čuvenom rečenicom: “Dvojica bez duše, jedan bez glave”.

Tada će se uspostaviti nešto, što je nažalost i danas jedan težak teret na leđima ovog naroda, ali i balast koji otežava pozicioniranje u red naroda prepoznatljivih po samopoštovanju i poštovanju drugih spram njih.

Izuzetno izražena politička svjesnost i artikuliranje iste kroz jasne političke zahtjeve u decenijama prije pogroma na Hadžetu potvrđuje ovu našu osnovnu tezu da je isključivi razlog ovog zločina, da, generalno na nivou cijele tadašnje Jugoslavije sprovođenje plana definisanog u Drvaru 1944. godine o obračunu sa ideološkim neprijateljima komunizma, ali kada su Sandžak i Bošnjaci u njemu u pitanju, tu se radilo o dvije važne političke pozadine: sprovođenje u djelo već ranije donesene odluke o ukidanju partizanske autonomije Sandžaka i fizička likvidacija svih istaknutih političkih funkcionera, bošnjačkih, njihova dehumanizacija, a samim tim, kroz novu elitu sakupljanu od ostataka biološki preživjelih elemenata te zajednice, prinuđenih na podanički odnos prema režimu graditi svoje pozicije, pa makar to značilo i sprovođenje prakse sa Golog otoka, da su oni koji bi pristajali da učestvuju u kažnjavanju svojih drugova zatvorenika dobijali “za večeru tanjir više”.

Politička pozicija Sandžaka i Bošnjaka u njemu od Berlinskog kongresa pa do kraja Drugog svjetskog rata

Nacionalno buđenje Bošnjaka-muslimana

Za razliku od Evrope gdje se nacionalni pokreti vezuju za Francusku revoluciju, ili Mađarske i Srbije koje svoje nacionalne pokrete vezuju za seljačko-agrarno pitanje, nacionalno buđenje Bošnjaka programski je oformljeno na skupu bosanskih prvaka i kapetana održanom od 20. januara do 5. februara 1831. godine, a realizirano u oružanoj borbi za autonomiju BiH u sastavu Osmanskog carstva, koja je vođena od juna 1831. godine do juna 1832. godine, poznata kao pokret Bosanaca za autonomiju pod vođstvom Husein-kapetana Gradaševića. Osnovni programski ciljevi i zadaci tog pokreta izraženi su u njihovim zahtjevima u kojima su između

ostalog istakli: „da se dopusti uvođenje autonomne vladavine i da se poglavica bira između Bosanaca.” Gušenjem ovog pokreta nanose se nesagledive posljedice borbi Bošnjaka na putu nacionalne samobitnosti sa svim refleksijama koje proizilaze iz toga.

Berlinski kongres – odvajanje Sandžaka od BiH

Berlinskim kongresom Srbiji i Crnoj Gori je kao uvjet za priznanje nametnuta obaveza zaštite vjerskih prava manjina. I prije sticanja svoje nezavisnosti, ove države su bile posebice zainteresovane da osvoje Sandžak kako bi se preko ove teritorije neposredno povezale. Srbi su pisali da je Sandžak za osmansku državu slijepo crijevo, a za Srbiju pupak. Austrijanci su, pak, smatrali da je Sandžak¹ za Bosnu “isto što i posjedovanje Bosfora za Crno more”.²

Muslimanski živalj u Sandžaku bio je, itekako, svjestan da su Srbija i Crna Gora izuzetno zainteresovane za teritoriju Novopazarskog sandžaka. Shodno tome, odluka Berlinskog kongresa da se Bosna i Hercegovina aneksira i pripoji Austrougarskoj, a da se Sandžak odvoji od matične države, nailazi na oštru reakciju i negodovanje, pa i pobunu. Jedan od glavnih aktera ove pobune, bio je muftija pljevaljski Mehmed-ef. Šemsikadić, u narodu poznat kao Muftija Šemsikadić.

Nakon slamanja otpora protiv Austrougarske okupacije, izložen pritis-

¹ Jelinić, Dj., *Novopazarski Sandžak*, Beograd 1910,1. Počev od 1827. nazivom “Stara Srbija” “Srbi označavaju teritoriju Kosova, Sandžaka, južnog Pomoravlja i sjevernog Povadarja. Termin “Južna Srbija” uveden je nakon 1912. kada su u sastav Srbije ušle Makedonija, Kosovo, dio Metohije i Sandžak. Pod terminom “Sjeverna Srbija” “podrazumijevala se dotadašnja teritorija države Srbije; upor. D. Petrović, Sandžak: (prema) Raška oblast, “Has”, br. 70, Novi Pazar 17. februar 1999.

² Ibid.

cima, na poživ sultana Abdul-Hamida II, seli se u Tursku. Ne miruje ni nakon dolaska u Istanbul. Stupao je u vezu sa svim ilegalnim organizacijama i komitetima, sa Vasom Pelagićem, sa vojvodom Mićom Ljubibratićem, sa sveslavenskim organizacijama, sa svima koji su ispoljavali spremnost da se bore, bez opterećenja vjerskih, nacionalnih i ideoloških, insistirajući jedino na borbi za oslobođenje. Shvatajući da su sultanu Hamidu „vezane ruke“, i da je njegova samostalnost ograničena, da bez saglasnosti velikih sila ne smije ništa da uradi, Muftija se nije libio da pomoć neposredno traži i od ruskog cara Nikolaja.³

Balkanski ratovi i pitanje Sandžaka

1912. godine, srpska i crnogorska vojska vojno su zauzele i podijelile Sandžak. Kod isticanja ratnih ciljeva, kralj Nikola je prvenstveno potencirao „oslobođenje Zete i zemlje Nemanjića“ te „Osvetu Kosova“, kao i historijsko-tradicionalne motive, zanemarujući etnografski i demografski pristup, kao i demokratske slobode, a također i realno stanje na teritorijama koje je planirao da zauzme.⁴ To će rezultirati brojnim stradanjima bosnjačkog naroda, pogotovo na područjima koje je zauzela crnogorska vojska.⁵

³ Državni arhiv Cetinje, MUD, telegram od 08.7.1882., cit. po Hamdiji Kapidžiću, Hercegovački ustanak 1882, nd.183

⁴ Babić, Branko, *Politika Crne Gore u novooslobodjenim krajevima 1912-1914*, Titograd, 1984, 23; Bib. Istorisjki institut SRCG, Titiograd, 1984. 23

⁵ Memić, Mustafa, *Bošnjaci-muslimani Sandžaka i Crne Gore*, MNVS, Sarajevo, 1996., str.235

Nastavak borbe sandžačkih Bošnjaka za autonomiju Sandžaka u svjetlu Sjeničke deklaracije

Bez obzira na vrijeme, pa i to ko je kada vladao Sandžakom, Bošnjaci su uvijek rješenje svojih nacionalnih, vjerskih i svih drugih prava, a isto tako i sigurnost svog fizičkog opstanka, tražili i nalazili u tome da budu zajedno sa matičnim narodom od kojeg su, protivno svojoj volji otrgnuti. Kada im je pružena mogućnost da svoje raspoloženje iskažu, oni su to uradili na Konferenciji koja je održana u Sjenici, između 8. i 25. avgusta 1917. godine.⁶ Na njoj je donijeta Rezolucija kojom se Sandžak, kako onaj koji je ušao u sastav Crne Gore, tako i onaj u sastavu Srbije, pripoji Bosni i Hercegovini, “pošto historijom i jezikom pripada istoj, a ne Crnoj Gori”, te u krajnjem slučaju, ako to ne bi uslijedilo, onda je umoljeno za Autonomiju Sandžaka.

Nakon stvaranja prve Jugoslavije, tačnije Kraljevine SHS 1918. godine, režim je ovu Konferenciju proglasio “austrofilskom”, a njene učesnike optužio za veizdaju.⁷

⁶ Stanić, D.: *Nedovršeni proces kao istorijski dokument o planovima bivše Austrije u pogledu SANDŽAKA*, ‘Pravda’, Beograd, 1940. Pljevalja, Mehmed – paša Bajrović, u svojstvu gradonačelnika i trojica delegata, Bijelog Polja, Hilmi beg Kajabegović, načelnik grada; Berana, Duljko Rahmusović, načelnik grada; Rožaja, Sulejman ef. Ćatović, muderris; Lozna, Ahmet Šahman, ljekar; Novi Pazar, Riza – beg Muratbegović, gradonačelnik; Sjenica, Rušdi ef. Spahić, gradonačelnik; Prijepolje, Murat – beg Hašimbegović, gradonačelnik i Husni ef. Jusufbegović; Priboj, Hasanagić (ime nije navedeno), gradonačelnik; Nova Varoš, Sulejman ef. Šećeragić, gradonačelnik. Postoji podatak da su Konferenciji u Sjenici prisustvovali i predstavnici Donjeg Kolašina i Tutina.

⁷ Sandžačke Novine, br. 26, od 20.11.1996., str.9.

Politički život u Sandžaku između Dva svjetska rata

Zahvaljujući srpskoj propagandnoj manipulaciji, na prvim izborima za Ustavotvornu skupštinu 28. septembra 1920. godine za radikale je glasala većina sandžачkih Bošnjaka, dok se za Demokratsku stranku opredijelila većina Srba.

Radikali su privoljeli utjecajne Bošnjake na svoju stranu, između ostalog i, obećavši im određenu nadoknadu za zemlju koja im je oteta, tzv., Agrarnom reformom. To je bio glavni razlog masovnog prilaska Bošnjaka ovoj stranci.⁸

Uvidjevši da moraju poraditi na političkom organiziranju, Bošnjaci Sandžaka zajedno sa Albancima Kosova i Makedonije osnivaju prvu bošnjačko-albansku političku stranku, koja je djelovala u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji. Njen zadatak je bio da se bori za bošnjačke i albanske interese.⁹

Ova stranka dobija naziv Džemijet el-islami (Islamsko društvo). Osnovana je 1919. godine u Skoplju, a njen vođa je bio Nedžib, a kasnije njegov brat Ferhat-beg Draga. Odmah poslije osnivanja Glavnog odbora Džemijeta u Skoplju, osnovani su sreski odbori ove organizacije na cijelom području Makedonije, Kosova i Sandžaka.¹⁰

Na zboru u Novom Pažaru, koji je održan u jesen 1922. godine, zvanično su osnovani Okružni i Sreski odbori Džemijeta.

⁸ Crnovrsanin, H., Sadiković, N.: *Sandžak porobljena zemlja*, GRAFOMARK, ZAGREB, Drugo izdanje, 2001. g., str. 287.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

Zbor je održan u hanu Tufik-efendije Imamovića i Dželil-age Aguševića. Na osnivačku skupštinu došlo je toliko Muslimana – Bošnjaka da han nije mogao sve da primi.

Na zboru su govorili Ćamil-beg Ejupbegović i Aćif-ef. Hadžiahmetović. Govornici su zahtjevali jedinstvo muslimana koje će se obezbjediti preko ove stranke i apelovali na muslimane da se ne cijepaju u razne političke stranke i objašnjavali im da će na taj način bolje i brže dobiti svoja prava.

Najveće uspjeh Džemijet je postigao na općinskim i poslaničkim izborima od 1923. do 1925. godine. Tada je zvanično prestao da postoji zbog terora koji je bio uperen protiv ovog političkog subjekta, njegovih vođa i muslimana koji su bili masovno uz ovu organizaciju.

Džemijet je okupio bivše age i begove, skoro bez izuzetka, skoro sve trgovce – muslimane, ogroman broj zanatlija, radnika, službenika i zemljoradnika. Muslimani sa seoskog područja listom su bili za Džemijet.¹¹

Najugledniji Džemijetovi političari, pored Aćif-efendije, bili su: Mehmedalija Osmanbegović, Šahsuvar-beg Čavić, Ćamil-beg Ejupbegović, Alijaga Ćilerdžić, Ejup-aga Ljajić, Ahmed Daga, Fehim-beg Nuribegović, Omer Koničanin, Mehmed Pećanin, Ahmed Hamzagić, Jusuf Mavrić, Nuradin Crnišanin i drugi.¹²

Džemijet je u dijelu Sandžaka koji trenutno pripada Crnoj Gori, također uživao veliki ugled, što govore i rezultati parlamentarnih izbora (Kraljevina SHS) održanih 1923. godine na području bjelopoljskog i pljevaljskog sreza. U bjelopoljskom srezu kandidat Džemijet partije bio je Derviš Šećerkadić.

¹¹ Radović, Miodrag, *Efendijina sjećanja i kazivanja*, Novi Pazar, 1998., str. 119-120.

¹² Crnovrsanin, H., Sadiković, N.: *Sandžak porobljena zemlja*, GRAFOMARK, ZAGREB, Drugo izdanje, 2001. g., str. 289.

Kao što smo već istakli, Kongres muslimana sa juga održan je 17. decembra 1919. godine i narednih dana u Skoplju. Bio je to veliki skup na kojem je trebalo da se pretresu pitanja od interesa za muslimane ovih krajeva i koji je trebalo da predvidi buduće korake.¹³ Prema prvom, sumarnom izvještaju III armijske oblasti, na višednevnom zasijedanju postavljeni su zahtjevi: da se obezbjedi autonomija (koja bi pretpostavljala i vezu sa vjerskim središtem u Carigradu), da se vakufima vrate dobra kojima su oni nekad upravljali, da se ishodi autonomija muslimanskog školstva, da se obeštete sopstvenici za oduzeta imanja (i to u kratkom roku od svega godine dana), da se što više zemlje ostavi vlasnicima koji bi željeli da zemlju obrađuju i da se na predstojećim općinskim izborima postave kandidati muslimani.¹⁴

Sandžak u Drugom svjetskom ratu

Neposredno nakon napada njemačkih vazdušnih snaga na Beograd, na sastanku ministara inostranih poslova Njemačke i Italije 21. aprila 1941. godine u Beču, donijeta je odluka o rasparčavanju bivše Jugoslavije. Demarkacionom linijom stvoreno je “njemačko” i “italijansko” područje. Teritorija Crne Gore i najveći dio Sandžaka ušli su u sastav italijanske interesne zone koja se, južno od Sarajeva, prema Ustipračićima i Priboju, te južno od Novog Pazara, Orlove čuke i Šar planine, spuštala na Kučevo, Ohridsko i Prespansko jezero.¹⁵ Italijanska okupaciona vlast nije krila da želi formirati tzv. “Nezavisnu Crnu Goru”, pod zaštitom italijanskog okupatora i u sastavu italijanske krune.¹⁶

¹³ Hrabak, B.: *Džemijet – organizacija Muslimana Makedonije, Kosova, Metohija i Sandžaka 1919 – 1928.*, str. 81.

¹⁴ AVII, IV/3 – 57VII, BR. 2/228, izvjestaj ministru vojnom 18.XII 1919.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Dr Novica Rakočević, Bijelo Polje, nd, 349, 350

Strahujući da se ne ponove zlodjela iz ranijih vremena, iz redova Bošnjaka-muslimana počele su se javljati određene grupe koje su pokušavale izdvojiti Sandžak iz tako projektirane italijanske federalne okupacione jedinice, shvatajući da je njihov životni opstanak i nacionalnih interes da se povežu sa svojom maticom. Prvo takvo opredjeljenje izraženo je u depeši od 30. aprila 1941. godine koju je potpisalo 12 Bošnjaka iz Sandžaka, ističući da: “Neodgovorni elementi, koji su za 20 godina ugrožavali opstanak i pravo na goli život Muslimana u Sandžaku spremni su na strašan i neposredan udar protiv muslimanskog življa, pa da bi bile spriječene nedogledne posljedice koje bi bile štetne (i) po opće interese države Hrvatske, sa pouzdanjem očekujemo najbrže i najpovoljnije rješenje našeg opravdanog zahtjeva”. U zaključku se zahtijeva “da se Sandžak kao prirodni i povijesni dio Bosne i Hercegovine priključi Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.”¹⁷ Šest dana kasnije, 6. Maja 1941., 38 predstavnika Muslimana Sandžaka uputili su pismo potpredsjedniku Vlade NDH, Kulenoviću i u njemu također izrazili želju da se “zaštite interesi i vjerska osjećanja Muslimana kako bi se Sandžak priklonio njihovoj pradomovini Bosni i Hercegovini.”¹⁸

Za vrijeme Drugog svjetskog rata, Bošnjaci Sandžaka nisu bili jedinstveni u odnosu na situaciju koju je sa sobom donio ratni vihar. Jedni su bili opredijeljeni domobranskom brigom za svoj napaćeni i preplašeni narod, dok su se drugi aktivno uključili u partizanski pokret, vidjevši u tome šansu da dugoročno riješe pitanje svog identiteta i životnog prostora. Prvi su okupljeni oko muslimanske milicije, dok su drugi aktivni sudionici komununističkog (partizanskog) pokreta.

U dijelu crnogorske historiografije i publicistike, posebno u monografijama nekih krajeva, kao i u nekim napisima putem dnevne štampe, mu-

¹⁷ Mirko Ćuković, *Sandžak*, nd, 54

¹⁸ Ibid.

slimanska milicija se pokušavala izjednačiti sa ustašama i tretirati kao dio albanskih balista. Takvo tretiranje nema historijsko uporište, niti se zasniva na historijskim izvorima. Okupator je ovu vojsku tolerisao jer ga nije napadala, a u svojim selima obezbjeđivala je red i mir. Dajući im kvalifikaciju “muslimanska vojska”, Oblasno rukovodstvo antifašističkog pokreta u Sandžaku tretiralo ih je odbrambenim organizacijama koje su branile svoja sela i nisu dozvoljavale da u njih ulaze, prvenstveno, četnici, a nisu bili saglasni ni sa ulaskom partizana, mada su se i prema jednima i drugima različito odnosili – sa četnicima se konfrotirali, i uvijek bili spremni na borbu, a sa partizanima se dogovarali i iznalazili mogućnost da ih odvrte od upada u njihova sela.¹⁹

U izvještajima Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak ističe se: “U srezu bjelopoljskom ima izvjesnih teritorija koje kontrolišu isključivo ove ‘muslimanske’ vojne jedinice gdje ne dozvoljavaju pristup ni jednom četniku, a ne bi pustili ni partizane”²⁰, kao i “Muslimanske vođe iz Komarana u nekoliko mahova su pisali našim štabovima da nemaju nikakvih neprijateljskih namjera prema partizanima, a da daju besu dok i jedan njihov čovjek traje neće dozvoliti da četnička noga prekorači na njihovu teritoriju”.²¹

Politički komesar Glavnog štaba narodnooslobodilačkih odreda za Sandžak Voja Leković, u izvještaju o političkom stanju na prostorima Sjenice, piše: “Muslimani iz Sjenice poručili su nam da nemaju ništa protiv što ćemo mi partizani ući u Sjenicu, ali nas oni neće u borbi protiv Njemaca

¹⁹ Memic, Mustafa, *Bošnjaci-muslimani Sandžaka i Crne Gore*, nd, 313

²⁰ Izvještaj Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak - CK KPJ, 15. maj 1942., Prilog br. 17., nd, Nadežda Jovanović, Tršo, str.131

²¹ isto., Izvještaj PK-u KPJ CG, PRILOG br. 14, und, Nadežde Jovanović, 126: izvještaj Mila Peruničića, Zavičajni muzej Pljevlja, Ekspomat.

pomagati, dok bi se protiv četnika borili zajedno sa nama”²² Odnosi sa Muslimanima Sjenice kasnije su pogoršani jer su rukovodioci nekih partizanskih jedinica koje su se nalazile u Novoj Varoši, pod rukovodstvom Milovana Đilasa, u svojstvu delegata Vrhovnog štaba, i Petra Stambolića, delegata Glavnog štaba za Srbiju, izvršili iznenadni napad na Sjenicu protivno dogovoru sa sjeničkim Muslimanima i suprotno naredbi Vrhovnog komandanta i doživjeli težak poraz.²³

Osnivanje ZAVNO Sandžaka

Na krilima svijesti o posebnosti regije Sandžak i mjesta koje ovaj prostor ima u odnosu svih naroda koji tu žive prema svom životnom prostoru, u Pljevljima je, 20. novembra 1943. godine, u prisustvu 252 delegata, održano i zasjedanje Zemaljskog antifastičkog vijeća, na kojem je obrazovan ZAVNO Sandžak, “kao najviši pokrajinski organ narodne vlasti”.²⁴ Neposredna inicijativa za sazivanje skupštine i formiranje ZAVNOS-a potekla je od strane Vrhovnog komandanta NOV-a Jugoslavije Josipa Broza Tita, upućena delegatu Vrhovnog štaba Ivanu Milutinoviću, koji se tada nalazio sa Štabom II udarnog korpusa.

U instrukciji Vrhovnog komandanta stoji:

“Smatram da bi bilo potrebno da vi što prije pristupite u Crnoj Gori, Boki, Sandžaku i Metohiji pripremanju konferencija Antifašističkog vije-

²² Arhiv istorijskog instituta CG, V/I-9 (41), Izvještaj Politkoma Gl. staba NOO za Sandžak Voja Lekovića

²³ Ist. inst. CG, IV 1a - 8(41): Vrh. stab 28.12.1941.god.)

²⁴ Hronologija oslobod. borbe naroda Jugoslavije, 1941-1945, Beograd, 1964, 599, datum 20. novembra 1943. godine.

ća narodnog oslobođenja za te krajeve i to po mogućnosti...”.²⁵ Nemaju činjeničnog osnova pokušaji nekih historičara da ovu instrukciju tumače na način da je, navodno, prvobitno planirano jedno, zajedničko vijeće za sve spomenute oblasti i pokrajine u pismu Josipa Broza.²⁶ To veoma jasno proizilazi iz obraloženja Inicijativnog odbora za sazivanje Skupštine ZAVNOS-a, koji su predvodili profesor Beogradskog univerziteta i narodni poslanik Sreten Vukosavljević i prijepoljski muftija i sudija Vrhovnog šerijatskog suda u Skoplju Murat-ef. Šećeragić u čijem proglasu, pored ostalog stoji: “da su položaj naroda Sandžaka u bivšoj Jugoslaviji i njegova historijska prošlost u cjelini bili veoma teški; da je Sandžak tokom 1941. i 1942. godine dao značajan doprinos u razvoju NOB-a; da je sazrela svijest i želja naroda Sandžaka u vezi organiziranja i konstituiranja ZAVNOS-a naišla na razumijevanje i odobravanje Predsjedništva AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ-a; da istorijska odluka o stvaranju najvišeg političkog predstavništva naroda Sandžaka predstavlja najviše priznanje koje je naš kraj mogao dobiti.”²⁷

Formiranju Zemaljskog antifašističkog vijeća Sandžaka prethodilo je nekoliko događaja, među kojima su od posebnog značaja: formiranje III sandžačke proleterske brigade 5. juna 1943. godine na Šćepan Polju;²⁸ prije toga rukovodstvo Sandžaka opredijelilo se da svoje partizanske odrede ne uključuje u srpske i crnogorske brigade, već da se od njih posebno formira sandžačka brigada, o čemu je podnijet prijedlog Vrhovnom komandantu

²⁵ Lakić, Zoran, *ZAVNOS, AVNOJ I NOB u BiH (1942-1943)*, Naučni skup u Sarajevu održan 22. i 23. novembra 1973. godine, Beograd, 1974, 678

²⁶ Ibid.

²⁷ Arhiv Srbije, Fond ZAVNOS, br.6 (43), Rezolucija o osnivanju ZAVNO Sandžaka

²⁸ Hronologija, n.d., str. 129, dr. Nadežda Jovanović, Tršo, n.d., str. 78; Jauković, Danilo: *Sandžak u narodnooslobodilačkom ratu*, deseti dio III, 9.

NOV i POJ i on se sa tim saglasio;²⁹ tokom septembra i oktobra 1941. godine, društveno-političke organizacije u Sandžaku koordinirano su prestale da djeluju u sastavu odgovarajućih organizacija tadašnje pokrajine Crne Gore i Boke, a oktobra iste godine formiran je i Glavni štab narodnooslobodilačkih odreda koji je formacijski bio neposredno vezan za Vrhovni štab NOV i POJ, što je izražavalo interes i potrebu Sandžaka da autonomno djeluje i da se tako razvija.³⁰

Ove ideje su izražene i u nekim aktivnostima studenata iz Sandžaka pred II svjetski rat koji su studirali na Beogradskom univerzitetu, od kojih su posebno od značaja bile odbijanje da se udružuju u zavičajna udruženja studenata iz Crne Gore i Srbije i njihovo opredeljenje da formiraju posebno udruženje studenata Sandžaka, koje je nosilo naziv “Zlatar” i u održavanju ovog udruženja i nakon što su policijske vlasti zabranile njegovo legal-

²⁹ Jedan od posljednjih dokumenata na kojem stoje potpisi Vladimira Kneževića i Rifata Burdžovića je pismo, koje su oni nekoliko dana prije pogibije uputili članu Vrhovnog štaba i organizacionom sekretaru CK KPJ, Aleksandru Rankoviću, 23. septembra 1942. godine. Autor pisma je Rifat Burdžović i ono predstavlja njegovo mišljenje i mišljenje rukovodstva brigade, o namjeri Vrhovnog štaba NOVOJ da formira Crnogorsku i Srpsku diviziju. Pismo je objavljeno prvi put u listu “Politika” od 1. maja 1972. godine, a autor tog objavljivanja je Bogdana Gledović, ali je ono skoro nepoznato široj javnosti.

Pismo su potpisali komandanti Treće proleterske (sandžačke) brigade, Vladimir Knežević Voloda, zamjenik političkog komesara brigade, Rifat Burdžović Tršo i članovi štaba brigade, Mile Peruničić i Velimir Jakšić.

U tom pismu stoji:

“ Sa vojničke strane nama je sve jedno da li ćemo pripasti Srpskoj ili Crnogorskoj diviziji. Međutim, mislimo da je ovo donekle političko pitanje Sandžaka. Političko, jer treba ocijeniti da li se Sandžak više orijentiše prema Srbiji ili prema Crnoj Gori. Nama izgleda da je Sandžak više naslonjen na Srbiju nego na Crnu Goru, pa ukoliko bi ova veza imala trajniji, a time i politički karakter, nama se čini da bi bilo prirodnije da Sandžačka brigada uđe u sastav srbijanskih”.

³⁰ Ibid.

no djelovanje.³¹ Studenti Sandžaka obratili su se aprila-maja 1939. godine narodima Sandžaka i u svom proglašenju posebno spomenuli i Muslimane, smatrajući ih posebnim subjektom u Sandžaku, što je osporavano već više od dvadeset sedam godina. Oni su istovremeno, na ovaj način, reafirmirali Sandžak kao posebnu društveno-političku zajednicu.³²

Istupanje Rifata Burdžovića na marksističkim kružiocima u Beogradu, na kojima je pokretao pitanje nacionalnog subjektiviteta Muslimana,³³ bilo je također prilog reafirmaciji bosnjačko-muslimanskog nacionalnog identiteta i autonomnosti Sandžaka. Jedan od elemenata afirmacije sandžačke autonomije proizilazi i iz organiziranja 15-dnevnog lista "Glas Sandžaka", koje je izlazio i nakon što je zabranjen.³⁴

Rezolucija o osnivanju ZAVNOS-a

Opredjeljenje Inicijativnog odbora za sazivanje skupštine na kojoj je formiran ZAVNOS, u kojem se ističe želja "da će Sandžak zauzeti ravnopravno mjesto među ostalim pokrajinama naše otadžbine", valja posmatrati u historijskom kontinuitetu. Ono je prizilazilo iz programske orijentacije Narodnooslobodilačkog pokreta za rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i "čvrste riješenosti da više nikada ni jedan narod i nijedna pokrajina i oblast u našoj otadžbini ne bude predmet ugnjetavanja i eksploatacije, da se više nikad ne povrati hegemonija i ugnjetavanje koje je carovalo u bivšoj Jugoslaviji."³⁵

³¹ Abdagic, Muhamed, *Kulturno-politički rad studenata*, nd, 73

³² Nadežda Jovanovic, Trso, nd, 28);

³³ Ibid.

³⁴ Abdagic, Muhamed, n.d.

³⁵ Arhiv SR Srbije, Fond ZAVNOS, BR.3/43, 6/43., Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, Crna Gora, II, b, 142(43).

Na skupštini ZAVNOS-a nisu učestvovali delegati iz novopazarskog, sjeničkog i tutinskog sreza, niti je na tom području vršen izborni postupak za delagete, iako je na području spomenuta tri sreza živjelo preko 54 % svih Muslimana Sandžaka.³⁶ Zbog toga, iz ovih srezova nije bilo ni vijećnika niti članova Izvršnog odbora. Neadekvatna i nepravična zastupljenost Bošnjaka-Muslimana u ZAVNOS-u i svim njegovim izbornim tijelima bila je i dalje potencirana i time što ni u srezovima u kojima je vršen izbor delegata iz bošnjačko-muslimanske nacionalnosti oni nisu bili adekvatno zastupljeni prema broju stanovnika u tim srezovima. Uporedna analiza pokazuje da je iz bošnjačko-muslimanske nacionalne strukture svaki delegat biran na 3.815 stanovnika, dok je iz srpsko-crnogorske nacionalne strukture po jedan delega biran na 1.587 stanovnika (na 26.705 stanovnika birano je 7 vijećnika Muslimana, a na 41.275 stanovnika srpske i crnogorske nacionalnosti birano je 26 vijećnika).³⁷ Taj nedostatak, u početku, nije se bitno odražavao na kvalitet i pravičnost donesenih odluka, jer su skupštine i njeni organi sprovodili platformu narodnooslobodilačke borbe pa suštinska prava Muslimana nisu bila ugrožavana. Takva situacija traje sve do posljednje sjednice ZAVNOS-a od 29. marta 1945. godine kada je donijeta odluka o njegovom raspuštanju, što je bilo protivno interesima i željama naroda u Sandžaku u cjelini, posebno željama i interesima Bošnjaka Muslimana.

Priprema likvidacije sandžačke autonomije

Iz nekih konkretnih aktivnosti crnogorskih rukovodstava i delegata Vrhovnog štaba NOV i POJ, koji je bio zadužen da koordinira sve aktivnosti u vezi konstituiranja ZAVNOS-a i posebno u vezi učešća njegove delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, dolazi se do zaključka da je od samog

³⁶ Gaston Gravije, Sandžak, n.d.

³⁷ ZAVNO CGiB, Zbirka dokumenata, Titograd, 1963., str. 42.

početka postojala težnja da se onemogući djelovanje ZAVNOS-a i njegovih organa. To je najprije izraženo u tome što je spriječeno da izabrana delegacija ZAVNOS-a prisustvuje Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Objašnjenje da ona nije stigla u Jajce zbog navodnih “vremenskih neprilika” i “dužine puta” ne može biti prihvatljivo, jer je samo jedan dan ranije, 19. novembra 1943. godine, iz Pljevalja za Jajce, pod rukovodstvom delagata Vrhovnog štaba NOV i POJ Ivana Milutinovića i u pratnji posebne jedinice Drugog udarnog korpusa, prošla crnogorska delegacija.³⁸

Januara 1944. godine, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku pokrenuo je službenu inicijativu da se organizacija KPJ Sandžaka priključi organizaciji KPJ Crne Gore i Boke.³⁹ Priključenje KPJ Sandžaka Crnoj Gori i Boki bio bi početak kraja samostalnog djelovanja svih drugih organizacija jer je KPJ u to vrijeme imala rukovodeću ulogu. Istovremeno je predloženo “stvaranje jednog zajedničkog izvršnog odbora Antifašističkog vijeća za Crnu Goru i Sandžak”, što bi značilo ukidanje samostalnosti i autonomije Sandžaka. To je izraženo u proglasu ZAVNO Crne Gore i Boke od 3. januara 1944. godine. Zahtjev za pripajanje Sandžaka Crnoj Gori u jednu federativnu jedinicu objašnjavao se time da u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a pitanje Sandžaka nije dovoljno jasno regulisano⁴⁰, a ta nejasnoća je svakako rezultirala i sprječavanju delegacije ZAVNOS-a da prisustvuje Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Ovakvi stavovi crnogorskih rukovodstava iznenadili su antifašistička rukovodstva u Sandžaku i izvrš-

³⁸ Lakić Z.: *ZAVNOS, AVNOJ i NOB u BiH*, Naznačeni naučni skup u Sarajevu, novembra 1973., nd, str. 678

³⁹ Arhiv Istorijskog instituta SR CG, Titograd, I 27-7 (44), CK KPJ osuđuje stav drugova u Crnoj Gori o pripajanju Sandžaka Crnoj Gori; Petrović B., Položaj Sandžaka u svjetlosti odluka II zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, Istorijски zapisi, Titograd, 1071, 3-4, 134)

⁴⁰ ZAVNO Crne Gore i Boke, Zbirka dokumenata, nd. dok 37, 134

ni odbor ZAVNOS-a i koji su izrazili nezadovoljstvo takvim pokušajima, ističući da imaju za cilj da prejudiciraju status Sandžaka, da to izražava negodovanje kod Srba, “dok se u Muslimane uselio strah.”⁴¹

Sandžaku pripada isto što i Vojvodini

Sa takvom inicijativom nije se složilo ni centralno rukovodstvo KPJ koje je Pokrajinskom komitetu KPJ u Crnoj Gori i Boki pismeno saopštilo: „Iznenaduje nas da su drugovi u Crnoj Gori dopustili tako ozbiljnu grešku u tako osjetljivoj stvari i proglasili pripajanje Sandžaka Crnoj Gori. U odlukama AVNOJ-a o pripajanju nema ni slova. Mi ne samo da se sa tim ne slažemo nego i osuđujemo takav nepromišljen korak. AVNOJ i Nacionalni komitet ne vrše danas razgraničenja, jer tome nije vrijeme. AVNOJ je donio samo principijelnu odluku. A što se tiče Sandžaka on će imati onakav položaj za kakav se izjasne njegovi slobodno izabrani predstavnici. U tom pogledu za Sandžak važi isto ono što je drug Tito pisao o Vojvodini u prvom broju Nove Jugoslavije.”⁴²

Međutim, kako se približavao kraj rata i kada se pristupalo konačno definisanju organizacione strukture buduće federacije, u vezi statusa Sandžaka došlo je do interesovanja Srbije i Crne Gore, koja su svaka sa svoje strane težile da Sandžak pripoje sebi. U vezi s tim, u Beogradu je održan zatvoreni sastanak, za koji nije utvrđeno ko je sve na njemu prisustvovao, ali se ističe da je nakon povratka Blaže Jovanovića sa jednog važnog sastanka u Beogradu, prema izjavi Jovanovića, odlučio “da se prema Sandžaku prihvataju granice iz 1913. godine, Kosmet za sada ostaje kao cjelina.”⁴³

⁴¹ Ibid., str. 571)

⁴² Arhiv Istorijskog instituta SR Crne Gore, 27-7 (44), str. 328

⁴³ Lakić Z.: *Kosovo i Metohija u koncepciji Jugoslovenskog federalizma u toku NOP-a, sa posebnim osvrtom na Bujansku konferenciju*, istorijski zapisi 3-4/1989, 102

Pitanje Sandžaka važnije od proboja Sremskog fronta

Iako je to često „previđano“, odluka o ukidanju Autonomije Sandžaka donijeta je u Beogradu, 24. februara 1945. godine, mjesec dana prije nego će u Novom Pazaru ta odluka, na posljednjoj sjednici ZAVNOS-a, „biti prihvaćena“. Svoje viđenje odluke Predsjedništva AVNOJ-a o ukidanju Autonomije Sandžaka, u Ilustrovanoj politici, februar 1992. godine, iznosi Ranko Đukić, koji opisujući tako sjednice ukazuje na brzopletost i neutemeljenost inicijative o ukidanju sandžačke autonomije.

Objasnjeno odluke bilo je sljedeće:

- *da Sandžak nema nacionalnu podlogu za dobijanje takvog statusa;*
- *da bi insistiranje i zadržavanje autonomnog Sandžaka navodno značilo sada izlišno i neracionalno drobljenje srpske i crnogorske cjeline kao i Jugoslavije uopšte;*
- *da i nakon cijepanja Sandžaka, Muslimani ne bi bili nacionalno ugroženi, jer kako se ističe oni (bi) mogli da uživaju ista prava u Crnoj Gori i Srbiji,* napuštajući na taj način prava koja su stekli u narodno-oslobodilačkoj borbi.⁴⁴

Vraćanjem na granice iz 1913. godine, sankcioniran je princip da se putem osvajanja i okupacije vrši podjela teritorija na kojima živi više naroda i zanemareni nacionalni i drugi interesi jednog od tri naroda koji na tim teritorijama vijekovima živi. Subjektivno opredjeljenje da navodno Sandžak nema statusa, te da bi to značilo “izlišno i neracionalno drobljenje srpske i crnogorske cjeline”, objektivno se svodilo na nepriznavanje Muslimana

⁴⁴ Petranović, B.: *Položaj Sandžaka*, n.d. str. 573.

kao naroda i na prihvatanje principa koji su proklamovani u Načertaniju Ilije Garašanina iz sredine 19. vijeka, prema kojem svi Srbi treba da žive u jednoj državi, bez obzira što će time biti obespravljani pripadnici drugih naroda koji žive na tim teritorijama. Zanemarena su ukazivanja Svetozara Markovića od prije 150 godina da Srbi ne mogu da riješe svoje nacionalno pitanje ignorisanjem prava drugih. Prihvaćen je princip da se spriječi “drobljenje srpske i crnogorske cjeline”, a Muslimanima je ostavljeno da se priklanjaju jednima i drugima i da se u njih asimiliraju, ne vodeći računa o tome da li će i kako oni prihvatiti takav neravnopravan tretman i da se rješenje srpskog nacionalnog pitanja u Sandžaku ne može riješiti bez istovremenog rješenja i nacionalnog pitanja Muslimana.

Odluka o raspuštanju Zemaljskog antifašističkog vijeća donijeta je na skupštini održanoj u Novom Pazaru 29. marta 1945. godine.⁴⁵

Raspoloženje Srba i Muslimana Sandžaka, u vezi s takvom odlukom, izraženo je u demonstrativnom neslaganju dvojice predstavnika ZAVNOS-a: Predsjednik ZAVNOS-a Sreten Vukosavljević odbio je da potpiše odluku o raspuštanju ovog najvišeg organa narodnooslobodilačke vlasti Sandžaka, isto je učinio i Muhammed Hadžismajlović, delegat ZAVNOS-a na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, jedini iz bošnjačko-muslimanske nacionalnosti.

Opravdanja za ovakvu odluku, osim nacionalnog ili nacionalističkog, nije bilo nikakva, jer je Sandžak u to doba još uvijek bio ono što je bio i prije toga, zaostao iza Srbije i ekonomski i politički i kulturno, i u svakom

⁴⁵ Nepotpisivanje odluke od strane predsjednika ZAVNOS-a Vukosavljevića o njegovom raspuštanju nije službeno komentarisano, ali je to vidljivo iz zapisnika sa skupštine ZAVNOS-a od 29. marta 1945. godine, a iz nepostojanja njegovog potpisa u odluci o raspuštanju, a takav njegov stav bio je predmet komentara među učesnicima skupštine i van nje.

pogledu.⁴⁶ Ipak, iako za to nema nikakva opravdanja, razlozi za promjenu stava o Sandžaku mogli bi biti oni, koje u svojim neobjavljenim rukopisima, pod nazivom *Sandžak*, navodi poznati bošnjačko-muslimanski intelektualac, Muhammed Abdagić,⁴⁷ koji kaže:

„Opšti sukobi u vrhu, koji su mjestimično bili vrlo surovi, oko republičkih granica, najviše sukoba bilo je oko Vojvodine, Kosova i Sandžaka. Očigledno je da je time Srbiji učinjen ustupak, koja je očekivala da će joj se priznati granice Kraljevine Srbije, a zbog rješenja makedonskog nacionalnog pitanja izgubila je Makedoniju, ali je kao konpenzacijom dobila Vojvodinu, za koju je, prema stavu KP na početku rata, bio predviđen federalni status, kao i za sve bivše dijelove Austrougarske (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina).“⁴⁸

Kreiranje političkog ambijeta za zločine nad Bošnjacima Sandžaka konstanta dvadesetog stoljeća

Raspadom Austrougarske monarhije, najviše su bili zadovoljni Srbi i Hrvati jer su dobili svoje nacionalno zaokružene zajednice, doduše, kroz zajedničku državu SHS. Bošnjaci su se kao mnogo puta do tada našli na udaru novih vlasti. SHS, kasnije Kraljevina Jugoslavija, nije im donijela nikakvu sigurnost. Naprotiv, sa Kraljevinom počinju masovna iseljavanja Bošnjaka i njihova stravična stradanja.

U Memorandumu sandžačkih Muslimana Ljubi Davidoviću iz avgusta

⁴⁶ Vrcić, A.: *Sandžak kao literalna inspiracija i pokretačka snaga Muhammeda Abdagića*, Naučni skup “ Sandžak juče, danas i sutra”, 21 – 23. novembar 2003., Zbornik radova, ISBN 86-84389-03-4.

⁴⁷ Kadribegović, A.: *Knjiga zrele proze Muhammeda Abdagića*, Sarajevo, 1975.

⁴⁸ Abdagić, M.: *Sandžak*, neobjavljeni rukopis.

1919. Godine, tražila se državna zaštita uz predočavanje da je od stvaranja Kraljevine SHS u Sandžaku opljačkano 194 muslimanska sela, ubijeno 1300 muslimana i nanesena šteta od preko 20 miliona dinara.⁴⁹ U selu Ugao, općina Sjenica, ubijeno je 30 Bošnjaka, U Žitniću, također sjenička općina, njih 10. U Doliću su ubili 9 članova porodice Kurtagić, oca i osam sinova, deveti sin Sulejman uspio je umaći. U istom pohodu, u Bihoru, u džamiji u Koritama, ubijeno je 30 Bošnjaka. Bihorci i danas pamte svirepo ubistvo Bajrama Agovića iz Vrbice koga su ubili Andrija Boričić, Blažo Popović i Golub Trifunović sa Police kod Berana. Oni su ovog siromaha natjerali da rukama i zubima kopa sebi grob da bi mu na kraju ispalili nekoliko metaka u glavu. Jedan od tada ubijenih je bio i gradonačelnik Bijelog Polja Hilmi-beg Kajabegović.

12. decembra 1924. godine, u rožajskim selima Besnik, Balotiće, Bać i Paučina izvršen je stravičan pokolj bošnjačkog stanovništva. O ovom zločinu pisala je i sarajevska Pravda, pod naslovom Rožajsko klanje. U ovom listu, pored ostalog piše da je „grozan pokolj muslimana u Rožaju izvršen nešto poslije onoga u Šahovićima i Pavinom Polju.“ Ovom prilikom ubijen je 21 musliman, a među njima i dva starija čovjeka od 94 i 95 godina: Adem Košuta i Husein Džamlić. Opisujući ove događaje, mađarski akademik Jože Bajza u svojoj studiji Crnogorsko pitanje napisao je kako je kapetan Viting 1920. godine izjavio: “Da se gore prilike nego što su u Crnoj Gori ne mogu sresti ni u jednom dijelu Evrope.”

U avgustu 1921. godine, u Pribojskom srezu vršena su nasilja žandar-
ma, komita i naoružanih seljaka nad Muslimanima, kao i u Prijepoljskom
okrugu, u kojima je stradalo 21 lice, što je uticalo na poslanike JMO da
intervenišu kod Vlade i zatraže energične mjere protiv zlikovaca.

⁴⁹ S. Bandžović, *Krik za Sandžakom*, „Ogledalo“, br. 1., 1990.

16. 10. 1921. godine, pod izgovorom da ih poziva na zbor povodom predstojećih izbora u Kraljevini SHS, Kosta Pećanac je u kući lokalnog svećenika sakupio sve kmetove i odbornike, Bošnjake, njih 20, iz Štavičkog i Šahovičkog sreza, na čelu sa imamom Brodarevske džamije, Ibrahim-efendijom Pačarizom, ocem Sulejman-efendije Pačariza, povezao i na svirep način poubijao.

Nekoliko mjeseci nakon zločina u Brodarevu, 11. jula 1922. godine, (istog dana 83 godine kasnije započeo je genocid u Srebrenici), regularna vojska Kraljevine Jugoslavije na čijem čelu je bio Kosta Pećanac izvršila je težak zločin nad mirnim Bošnjacima sela Starčevića, općina Tutin. Tom prilikom je ubijena 31 osoba, gotovo svi iz porodice Rizvanović, osim Osmanović Tafilja. Vojska nije poštedjela ni tek rođenu bebu iz Rizvanovića kojoj roditelji nisu stigli ni ime dati.

Narodni poslanik iz Novog Pazar Salih-beg Rasovac pisao je 10. jula 1920. godine Ministarstvu unutrašnjih djela: “Prilikom pretresa oružja u Raškom okrugu organi vlasti postupili su nezakonito prema stanovništvu muslimanske vjere, mlatili ljude batinama i puškama, vezali i stezali lancima i konopcima prisiljavajući ih da kažu imaju li oružje. Mnogo je nevinog stanovništva tako stradalo, delimice gotovo cijela sela, kao Varevo, Trnava, Ribariće, Žabren i dr., gdje se vrlo nečovječno postupalo. U općini Ribaričkoj bila su dva smrtna slučaja, od kojih je jedan od straha pred batinama skočio u Ibar, a jedna od zadobivenih ozljeda.”⁵⁰

U Hronici M. Radovića o prilikama u novopazarskom kraju poslije 1918. godine piše i slijedeće: “Posle oslobođenja, 1918, počelo je masovno prijavljivanje Muslimana zbog raznih dela počinjenih za vreme okupacije: pljačka, razbojništvo, ubistva. Prijave su podnosili Srbi – seljaci i građani.

⁵⁰ Arhiv SSIP-a u Beogradu, Zbirka Vojislava Jovanovića, F-26a

Na osnovu tih prijava priličan broj Muslimana je zatvoren i osuđen.”⁵¹

U beogradskom nedjeljniku *Republika*, pored ostalih sličnih bilješki, objavljena je i ova pod naslovom *Pokolj u južnoj Srbiji*, u kojoj se navodi: “Iz cele Južne Srbije stižu strašni glasovi. Celo muslimansko stanovništvo proglašeno je za odmetničko i bačeno je na milost policijskih pisara i žandarmerijskih narednika. Čitava sela se zatiru i pale, čitave porodice kolju. Cela Južna Srbija postala je prćija krvožednih i pomahnitalih janjičara u koje su se pretvorili naši pisari, naši panduri i naši žandari, državotvorci...”

U izvještaju komisije koju je zbog pritiska javnosti dao formirati Nikola Pašić, povodom prilika u Sandžaku, 1921. godine, između ostalog, stoji: “Ima dovoljno materijala da se konstatuje da ‘vojnici’, misleći na četnike Koste Pećanca, nisu štedeli ni imovinu ni čast pojedinaca i da su žandarmi vršili nasilja naročito u okrugu beranskom.”⁵²

Zločin u Šahovićima 1924. godine

Akcije koje su započeli leteći odredi Koste Pećanca, koji su služili kao siguran garant učvršćenju nove vlasti u toku 1919., pa sve do 1923. godine, predstavljale su uvod, kao i akcije generala Tomića i vojvode Milića, u još veća razaranja i obračun sa nedužnim bošnjačkim stanovništvom.⁵³ Sve ovo je kulminiralo užasnim šahovičkim pokoljem Bošnjaka u novembru 1924. godine. U „Memorandumu Kralju“, koji su 21. novembra te godine, nakon počinjenog zločina podnijeli bošnjački predstavnici iz općine Šahovići i Pavino Polje, navodi se da su napad izvršili oko 2.000 naoružanih Poljana, Kolašinaca i drugih za osvetu za ubistvo Boška Boškovića,

⁵¹ Bandžović, Safet: *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991.,

⁵² „Republika“, 23.12.1921

⁵³ Bandžović, Safet: *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991, 31.

inspektora MUP-a u penziji i ranijeg načelnika kolašinskog okruga, koga su navodno ubili Muslimani, što se kasnije potvrdilo kao laž, ali je sve već bilo kasno.⁵⁴

Specifičnost ovog zločina ogleda se u tome da je postajala zvanična naredba kojom se svakom građaninu koji uzme učešća u napadu na Bošnjake, 48 sahata, garantuje imunitet od sudskog progona.

Predsjednik partije Džamijet el-islami, koja je u to vrijeme okupljala Bošnjake Sandžaka, Albance sa Kosova i Turke iz Makedonije, Ferhad-beg Draga je 14. novembra uputio interpelaciju ministru unutrašnjih djela povodom groznih zvjerstava u Sandžaku. Ova interpelacija je objavljena u Sarajevskoj *Pravdi* br. 262 od 18. Novembra, a tu se između ostalog kaže:

“Ovaj masakr kao zajedničko djelo mjesnih policijskih vlasti i Vasovjevića pada na teret, koliko na druge najpre na policijske vlasti, koje su blagovremeno upoznate i upozorene na opasnost i nisu je htjele sprečiti...”⁵⁵

Povodom ovog nečuvenog masakra reis-ul-ulema Džemaludin-ef. Čaušević poslao je protesno pismo Stepu Stepanoviću u kojem je navedeno da je tamo priređen opći pokolj „kakav mogu izvjesti samo zvjerad u ljudskoj podobi“

Sumirajući priču o pokolju u Šahovićima M. Đilas u svojoj *Besudnoj zemlji*, zaključuje: “Moglo bi se činiti, ako se hladno razmisli, da je na kraju krajeva sve jedno kako su se ljudi ubijali i šta su sa mrtvima radili. Ali nije tako. Baš kao da su s ljudima postupali kao s marvom, da su smišljali načine umorstva, bilo je ono najstrašnije, ono što je bacilo u zasjenak sama

⁵⁴ „Pravda“, br. 262, od 18.11.1924.g.

⁵⁵ Bandžović, Safet: *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991, 32.

ubistva, a otkrivalo ubicu do dna mračnu bez dna. U tom kraju sama ubistva i nijesu držana za nešto strašno, naviklo se na to. Ali svirepi i nečovječni način na koja su ona izvršena i naslada koju su osjećali oni koju su taj posao obavljali, to je izazivalo zgražavanje i osudu čak i kad su muslimani u pitanju.”

Fizičkim uništenjem nekoliko stotina Bošnjaka i paljevinom i pljačkom njihovih kuća, što je po pisanju radikalskog lista „Crna Gora“ 25. 11. 1924. godine trebalo biti „samo početak narodnog pokolja, na rat protiv nekrsta“, Pavino polje, Šahovići, Grančarevo i druga sela ostala su bez bošnjačkog stanovništva.⁵⁶

Izborni teror u Novom Pazaru 1925. godine

Iseljenički karavani iz „Nove Srbije“ praćeni ubistvima Bošnjaka i izbornim terorom 1925. godine predstavljali su dalji nastavak ovih stradanja. Zlo je posebno našlo novopazarske Bošnjake. Izbori u ovom gradu održani 8. 2. 1925. godine su bili u znaku velikog terora.

Organi vlasti i odbor Radikalne stranke u gradu su bili obaviješteni da

⁵⁶ Opšir. S. C., *Pokolj u Sandžaku*, „Slobodna misao“, br. 114. Nikšić, 1924; E. Redžić, *O događajima u Sandžaku*, „Slobodna misao“ br.120; A. Purivatra, JMO u političkom životu Kraljevine SHS, SARAJEVO, 1977, 338-340. M. Djilas, *Land Without Justice*, Menhett &CO, London, 1958, 183-186. Djilas daje strasne opise šahovičkog pokolja: „Jedna grupa je napala muslimanski posjed na osami. Seljak je upravo derao jagnje. Njega su namjeravali ustrijeliti, a kuću zapaliti, ali ih je guljenje janjca navelo da na istu šljivu za pete obese seljaka. Iskusan mesar sjekirom je rascijepio seljakovu glavu, ali vrlo pažljivo, kao da ne želi oštetiti torzo. Potom je rasporio grudi, Srce je još kucalo. Mesar ga je rukom iščupao i bacio psu. Kasnije se pričalo kako pas nije ni taknuo srce, jer čak ni pseto neće tursko meso“(Upor. „Nedelja“, 18. Mart i 1. April 1990“Preporod“, br. 18/481, Sarajevo, 15.09.1990.)

će ogromna većina Bošnjaka glasati za partiju Džemijet, pa su zato preduzeli vanredne mjere. Dan uoči izbora gradom, i okolnim brdima odjekivali su pucnji iz pušaka, pištolja, eksplozije dinamita i bombi kako bi se Bošnjaci zaplašili i ne bi izašli na izbore... Prema nekim procjenama, bilo je pretučeno oko 200 Bošnjaka.

Nekoliko dana nakon izbora, ubijen je, noću između 22 i 24 sata, Bedri-beg Eminbegović. Od podivljalih nasilnika stradala su dva brata opančara Huso i Haso Bajramović. Žandarmerijska patrola u Šutenovcu istukla je batinama i kundacima Šahin-bega Elmazbegovića, na Jermišu je, prilikom isceniranog pretresa, ranjen Ljajić Hajro i gonjen Lukić Medo, optuženi za saradnju sa komitama. Žandarmerijski narednik je ubio imama Selima iz Duge Poljane pod optužbom da jatakuje komitama.

Za vrijeme ramazana 1925. godine, ubačena je bomba u kafecajnicu Džema Šaranina. Tom prilikom su ubijena dva a ranjeno nekoliko Bošnjaka. U toku Ramazan, zaklan je Emin Pećanin, zemljoradnik iz Novog Pazara. Pokušano je i ubistvo Fehim-bega Nuribegovića, predsjednika općine⁵⁷.

Četnički genocid u Sandžaku tokom Drugo svjetskog rata

Drugi svjetski rat Bošnjaci Sandžaka, u strahu od već viđenog i preživljenog, dočekuju ne posve jedinstveni u odnosu na situaciju koju je sa sobom donio ratni vihor. Jedni su bili opredijeljeni domobranskom brigom za svoj napaćeni i s pravom preplašeni narod, dok su se drugi aktivno uključili u partizanski pokret, vidjevši u tome šansu da dugoročno riješe pitanje svog identiteta i životnog prostora. I jedni i drugi, glavnu opasnost

⁵⁷ Bandžović, Safet: *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991., str. 39

za svoj i opstanak svog naroda, vidjeli su u četničkom pokretu ministra odbrane Kraljevine Jugoslavije, Draže Mihajlovića.

Ovaj pokret, kao praktički izraz velikosrpskih aspiracija, od samog svog početka snažno je naglašavao „historijsku misao“ oslobođenja i širenja ideje etnički homogene Velike Srbije koju je trebalo stvoriti u okvirima poslijeratne Jugoslavije, uz istovremeno uzdizanje prošlosti i slave srpskog naroda i njegovih borbenih tradicija.⁵⁸

U pismu Stevana Moljevića, iz druge polovine decembra 1941., Dragiši Vasiću o granicama i društvenom uređenju poslijeratne „Velike Srbije“, piše da nakon obrazovanja ove države treba pristupiti njenom čišćenju od svih nersrpskih elemenata: „Krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, a ostalima bi valjalo otvoriti put u Hrvatsku a Muslimanima u Tursku (ili Albaniju)“.⁵⁹

Ispražnjene krajeve trebalo je naseliti siromašnim i „nacionalno isprav-

⁵⁸ Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, knj.I, Beograd, 1983, 211-214; D.Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, knj.3., Beograd, 1988, 404-414.; Bandžović, Safet: *Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni*, Istorijski zbornik, br.10. Banjaluka, 1989., 157-175, o četnicima piše američki historičar J. Tomashewich: “Uprkos pridjevu Jugoslovenska u službenom nazivu svoje vojske, te povremeno pozivanju na jugoslovensku državu i jugoslovensku ideju u četničkoj propagandi, Mihajlović i vodeće političke i vojne ličnosti njegovog pokreta nisu bili odani ni jugoslovenskoj ideji ni jugoslovenskoj državi u pravom smislu te riječi. Zbog toga ni Mihajlović ni četnici nisu mogli računati na bilo kakvu stvarnu podršku ne-srpskog stanovništva zemlje, već samo protivljenje“(cit. prema J. Tomashevichu, *Četnici u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, 178-179.)

⁵⁹ Tomashevich, J.: nav. djelo., 155-156; F. Jelić – Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Ljubljana, 1986, 19-20; E.Redži, *Nacionalni odnosi u BiH 1941-1945*. U analizama jugoslovenske istoriografije, Sarajevo, 1989., 43-45; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje:Zb. NOR), TOM xiv, knj.1, dok. br. 1 i 6.

nim porodicama“. Draža Mihajlović je o stavu prema muslimanima zapisao u ličnoj bilješci: “Pitanje muslimanskog stanovništva potrebno je da reši vlada. Muslimansko stanovništvo je svojim držanjem dovelo do toga da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije. Na dan ustanka oni će biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći sprečiti. U datom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima – tamo – glavno je da svi budu pokrenuti.“⁶⁰

Limska dolina i Bjelopoljski srez

Jedan od najbrutalnijih četničkih zločina nad bošnjačkim narodom u Sandžaku izvršen je početkom 1943. godine, u dvije odvojene akcije u Bjelopoljskom srezu i Limskoj dolini, kada je ubijeno, 10.600 Bošnjaka. U srezu bjelopoljskom je, prema izvještaju Pavla Đurišića, Draži Mihajloviću 10. januara 1943. godine, ubijeno 400 vojnika i 1000 civila,⁶¹ a u akcijama u Pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu, od 13. februara iste godine, 1200 vojnika i 8.000 bošnjačkih civila.⁶²

O ovom zločinu postoje brojni dokumenti koji na nedvosmislen način govore o postojanju namjere da se on izvrši.

U pismu komandanta četničko-ozrenskog korpusa, kapetana I klase Miloša Jovanovića upućenom komandantu vojno-četničkog odreda Golu-

⁶⁰ Petranović, Revolucija i kontrarevolucija, knj.1, 212-213, (cit. prema Zb. NOR, xiv/1, DOK.6, NAP.7).

⁶¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu dalje(AVII), fond neprijateljskih jedinica, br. registra 30/81-1, kutija 155.

⁶¹ Izvještaj Pavla Đurišića Draži Mihajloviću od 10. Januar 1943.

⁶² Vladimir Dedier, Genocid nad Muslimanima, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

bu Mitroviću sredinom februara 1943. godine stoji: “Setite se velike borbe za oslobođenje pod vođstvom velikog vožda Karađorđa. Srbija je bila puna Turaka (Bošnjaka). U Beogradu i ostalim srpskim varošima strčile su muslimanske munare a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja kao što sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada Muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju. Nigde nećete naći ni njihova groba niti jedan šiljak (nišan – opaska autora)... To je nabolji dokaz i najbolje jemstvo da ćemo uspeti u ovoj današnjoj svetoj borbi i da ćemo istrebiti Turke iz ovih naših zemalja. Niti jedan Musliman među nama neće ostati, muslimanski živalj treba jednim delom likvidirati, raseliti ili prevesti na pravoslavlje.“ U istom pismu se na jednom mjestu govori i o pokoljima u istočnoj Bosni: “Vi ste sigurno čuli za naše najnovije velike uspehe naših boraca oko Foče, Čajniča i Višegrada pod vođstvom samog ministra. Tamo sada više nema niti jednog muslimana, a za njihova naselja niti kuće se više ne zna. Ta srpska zemlja koju su do sada uzurpirali turski uljezi, sada čeka na srpske ruke da je obrade...”⁶³

Nakon izvršenog genocida u Lirskoj dolini i Bjelopoljskom srezu, četnički komandant Pavle Đurišić se vrlo brzo oglasio proglasom Bošnjacima. U proglasu se ističe da se on nada kako su se Muslimani poslije “skorašnje odmazde” osvijestili, ali ujedno je upozorio da je to samo “prva opomena” i da će sve zavisiti od njihovog daljeg ponašanja, pozivajući ih istovremeno da stanu na put “koji vodi ka dobru, sreći i slobodi”, put kojim ide četnička organizacija, te da u tome ne oklijevaju jer će poslije sve biti kasno.⁶⁴

Novi Pazar je, nakon povlačenja njemačkih snaga kojima je prijetila opasnost da zbog rasplamsavanja ustanka u jesen 1941. godine budu odsje-

⁶³ MRS, UNS, br.1985, B. Petranovic - M.Zečević, Jugoslovenski federalizam, Ideja i stvarnost, knj.1, Beograd, 1987, 691-692,

⁶⁴ Vladimir Dedier, Genocid nad Muslimanima, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

čeni od svoje glavnine, bio tri puta izložen masovnim četničkim napadima. Četnici su u selu Požegi u kući Bahtijara Doljanca izvršili masakr nad 13 osoba. Zločini ovih formacija trajali su i nekoliko mjeseci nakon 1945. godine.⁶⁵ U tim pohodima zapalili su Petrovu, Požegu, Sitniče, Vojniče, Cvijetnje, i još nekoliko sela u novopazarskom kraju. Nedaleko od manastira Đurđevi stupovi ubili su Asima Sušterca i još trojicu njegovih saputnika. U Deževi, nedaleko od Novog Pazara, zaostale četničke formacije ubile su pet članova porodice Tatarević.

Zločin na Hadžetu

Nakon ulaska komunista u Novi Pazar, počinju masovne likvidacije bošnjačkih prvaka i elite, koje traju od 28. novembra 1944. pa sve do početka 1946. godine. Tom prilikom je, prema raspoloživim podacima, ubijeno između 2000 i 2 500 Bošnjaka.

Omer Turković, u knjizi *Pazarski šehidi*, piše o tajnom sastanku vrha partizanske vlasti u Novom Pazaru, neposredno pred početak likvidacija: “Sastanak je otvorio Voja Leković riječima: ‘Drugovi, ja sam zadužen ispred Oblasnog komiteta da objasnim naredbu koja je prispela iz Centralnog komiteta. Da bi ste me bolje razumeli,’ – nastavio je Leković – ‘reći ću vam da grad u kom se nalazimo nije na Bosforu, ali je oduvek bio Mali Stambol. Ne samo po arhitekturi, džamijama... već naročito po veri i načinu života koji se ne razlikuju od onog u bilo kom turskom gradu... Pitam vas, drugovi, kako ćemo izgraditi besklasno društvo na takvim temeljima? Moje mišljenje je nikako... Da bi smo to postigli, mi moramo svaku stopu naše zemlje očistiti od korova i nazadnih elemenata.’ Likvidaciju narodnih

⁶⁵ Radović M.; Mušović E.: *Borci novopazarskog kraja pali u NOR-u*, Novi Pazar, 1984, str. 26-27.

neprijatelja ćete obavljati tajno, noću ili u ranu zoru na onom polju na kraju grada koje se zove Hadžet; gde su padale savezničke bombe.”“

Isti autor navodi da je na Hadžetu ubijeno 1639 ljudi, mada ostavlja mogućnost da je ta cifra vjerovatno veća, preko 2000, jer je bilo i drugih lokacija, manjih, na kojima su također vršena strijeljanja.

Muhamed Abdagić, poznati sandžački intelektualac i disident, učesnik NOP-a, govori o specifičnostima ovog zločina i počinioćima: “Samo u Novom Pazaru, Tutinu i Sjenici, nakon rata, četnički ‘partizani’ su streljali preko 500 najuglednijih Muslimana – trgovaca. Oko Novog Pazara postoje mnoga strelišta, što je neoprostivo. Ja sam bio mišljenja da se četnički ‘partizani’ odvoje u posebnu jedinicu kojom bi rukovodio i komandovao neki dokazani idejni partijski komesar. Šta se desilo? U startu je progovorio nacionalni, idejni, pa i vjerski revanšizam. Ostali smo ‘preko noći’“ bez najuglednijih ljudi iz našeg Sandžaka. Među strijeljanim je bilo dosta intelektualaca.”

O nedjelima koja su počinjena poslije 1945. kada je završen rat, u Sandžaku, pisao je Husnija H. Čengiđ u *Muslimanskom glasu* 5. jula 1991. godine: “Na Hadžetu, u Novom Pazaru ubijen je veliki broj šehida, ljudi koji su nedužno platili ceh zato što su se borili protiv četnika.”

Poznati bošnjački disident i intelektualac, Adil-beg Zulfikarpašić o streljanju sandžačkih Bošnjaka od strane komunista nakon 1945. kaže: “Teško mi se dojmio i slučaj likvidacije 200 sandžačkih trgovaca. To su uglavnom bili čestiti ljudi koji nisu saradivali ni s ustaškim vlastima niti sa okupatorom. Pobjegli su ispred *Đurišićevih koljača*, koji su ‘čistili’ Sandžak od Muslimana. Čekali su na završetak rata da se vrate kućama. Sarajevska OZNA ih je pokupila u Zagrebu i o tome je mene obavijestio potpukovnik Stole Kovačević, Srbin i zamolio me da nešto pokušam protiv likvidacije tih

nedužnih ljudi. Na putu do Sarajeva su negdje na bosanskoj teritoriji bili pobijeni”.⁶⁶

Iseljavanje iz Sandžaka kao posljedica torture i zastrašivanja

Kao posljedica kampanja zastrašivanja, veliki broj bošnjačkih porodica trajno je napustilo Sandžak, i sigurnost za vlastiti život pronašli su na raznim meridijanima, od Turske do Amerike, Australije do Sarajeva.

Osim teške zaostalosti, slabog investiranja države u ove krajeve, nakon Drugog svjetskog rata, veliko breme za Bošnjake predstavljali su i pokušaji i akcije denacionalizacije, teški i bezobzirni udarci na njihovu vjersko-kućnu intimu, rušenje džamija, preoravanje groblja, oduzimanje vakufske imovine ogromne vrijednosti, udbaške akcije oduzimanja oružja, oštre sankcije u akciji skidanja zara i feredže. Ova akcija je provedena na surov način. Vjerski službenici su bili prisiljavani da potpisuju i traže rezolucije o skidanju zara i feredže, kao i da oni prvi dozvole svojim ženama da to skinu. Lokalni list “Bratstvo”, u Novom Pazaru s velikom pažnjom donosio je proglose i rezultate akcija na tom polju ne zaboravljajući da ukaže i na ono šta čeka one koji se tome suprotstave.⁶⁷

Zločini u Sandžaku 90-tih godina

Nije potrebno posebno isticati da je Sandžak tokom 90-tih godina XX stoljeća bio iznova izložen planiranom teroru od strane Miloševićevog režima, i da su na sceni bile ponovne slike nasilja koje je Sandžak preživljavao

⁶⁶ Ključnih pet, “Mladina”, Ljubljana, 1990., str. 13.

⁶⁷ Bratstvo, br. 61. Od 13. maja 1948.

zadnjih 300 godina. Borisav Jović, predsjednik Predsjedništva SFRJ 11. septembra 1990. zapisuje u svom dnevniku i navodi razloge zbog kojih je Sandžak bio iznova izložen brutalnom nasilju: “Sada se radi etnička karta srpskog prostora, naročito u BiH i Hrvatskoj, da se jasno prikaže teritorija gde su Srbi u većini; od Šibenika, preko Like, Bosanske krajine, pored Save do Bijeljine svuda su Srbi u većini. U centru Bosne su Muslimani. Srbi presecaju i Sandžak pored Drine, pa se Muslimani ne mogu ujediniti. To je budući prostor Srbije”.⁶⁸

U cilju realizacije onoga što je Borisav Jović zapisao u dnevniku, ali prije toga, onoga što je isplanirano u kabinetu Ćosića i Miloševića, dogodile su se otmice Bošnjaka (Mioča kod Sjeverina 22. oktobar 1992. godine 17 lica; Bukovica 16. februar 1993. godine 11 lica; 27. februar 1993. Štrpci 19 lica), ali i brojni drugi zločini, posebno na teritoriji općine Pljevlja.

1993-994. godine Bošnjaci Sandžaka, na sličan način kao i 1919., 1921., 1925., 1945., 1955. bili su izloženi okrutnoj policijskoj torturi, kada je kroz srpske i crnogorske kazamate prošlo preko 20.000 bošnjačkih civila, uglavnom muškaraca. Policijski “tretman” je podrazumijevao mučenje, batinjanje i ponižavanje do bestijalnosti, kroz tzv. “informativne razgovore”, naročito u općinama Sjenica, Tutin i Novi Pazar, Prijepolje, Rožaje.

Dva Bošnjaka, jedan (Murat Bašović) iz sjeničke, drugi (Fadil Osmanović) iz beranske općine, nakon takvih poziva, izvršili su samoubistvo.

⁶⁸ Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, izvještaj.

Zaključna razmatranja

Na teritoriji Sandžaka, sjevernog i južnog, više od jednog stoljeća, desilo se mnogo teških zločina nad Bošnjacima, koji se, po svim međunarodnopravnim aktima mogu tretirati kao ratni zločini, odnosno, zločini genocida. Pored navedenog, postoji još mnogo primjera pojedinačnih slučajeva nasilja nad Bošnjacima, što je za posljedicu imalo masovno iseljavanje bošnjačkog stanovništva iz Sandžaka, a što je i bila krajnja namjera navedenih kampanja. Oni koji su, uprkos svemu, ostali na svojim ognjištima i dalje žive u nespokoju zbog višestrukog iskustva genocida zaključno sa onim u Srebrenici.

Niti jedan od navedenih genocida i ratnih zločina nije pravno sankcioniran, niti je bilo ko ikada odgovarao za iste. Naprotiv, ovi zločini se nerijetko slave kao „sveta stvar“.

Osim jedne česme u Starčevićima kod Tutina i spomen obilježja u Sjeverinu, ne postoji niti jedan drugi spomenik posvećen bošnjačkim žrtvama.

Kada je u pitanju istraživanje ratnih i drugih oblika teških kršenja ljudskih prava zaključno sa zločinom genocida u Sandžaku, osim političkih kalkulacija, do sada nije bilo ozbiljnijih pokušaja institucionalnog istraživanja. Na razini istraživanja zločina policijske torture nad Bošnjacima Sandžaka, sprovedeno je jedno uspješno teorijsko istraživanje, kome je nedostajala implementacija u smislu snažnijeg insistiranja na sudskim procesima.

Mešihat Islamske zajednice u Srbiji, nakon nedvosmislene odluke da ne prihvati Deklaraciju o Srebrenici, koju je donio srbijanski parlament, u kojoj nije eksplicitno spomenut termin genocid, donio je još jednu, veoma

važnu, odluku da se na lokaciji Vakuf Mearif na Hadžetu izgradi Memorijalni centar posvećen žrtvama ubijenim u genocidu komunista nad Bošnjacima Sandžaka, kao i to da se 4. septembar obilježava kao “Dan šehida Hadžeta”. U tom kontekstu, Odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda BNV-a pokrenuo je projekat bilježenja svjedočenja preživjelih, kao i potomaka žrtava hadžetskog stratišta.

BKZ je, sa svoje strane, 16. 2. 2011. godine, uputila javni poziv svim onima koji su žrtve ili svjedoci bilo kog od genocida i zločina koji su se desili nad Bošnjacima Sandžaka da se jave, ukazujući na to da će u narednom periodu prikupljati dokumentaciju, bilježiti svjedočenja i pripremati infrastrukturu Institutu za istraživanja genocida nad Bošnjacima Sandžaka.

Naravno, da bi ovo bilo teško ostvarivo da ne postoji Internacionalni univerzitet, na kojem je, u posljednjih nekoliko godina, stasalo dovoljno kadrova koji imaju intelektualnog i naučnog kapaciteta da odgovore izazovu formiranja i funkcionisanja jedne ovakve ustanove.

Prednost rada pod okriljem Internacionalnog univerziteta je u činjenici da to obavezuje svakog onog ko se hoće baviti naučnim istraživanjem da ima na umu da genocid i zločin nemaju ime i prezime, i da nema većeg i manjeg zločina.

„Onaj narod koji ne spozna svoju historiju osuđen je da je ponavlja“ – kaže američki historičar Santanaja.

U tom smislu, od presudne važnosti je osnivanje Instituta za istraživanje genocida i zločina pri Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru.

Također, pored Islamske zajednice, jedan od najvažnijih momenata u cilju temeljitijeg djelovanja u pravcu preventive zločina jeste formiranje

Stranke pravde i pomirenja koja je i do sada pokazala svoju opredijeljenost kada je u pitanju ova tematika.

Na koncu, sadašnja generacija bošnjačkih historičara i intelektualaca ima historijsku obavezu, da istraži i zapiše, sve ono što je Sandžak preživio u prošlosti. Jedino se na takav način ima pravo na sigurniju budućnost!

Stoga su Bošnjaci odlučni u namjeri da uče vlastitu historiju iz autentičnih, nepristrasnih izvora, lišenih obmana i predrasuda, da saznaju istinu o svojoj prošlosti ma koliko ona bila bolna, ne da bi se nekom svetili, već da poruče i sebi i onima oko sebe da više nikada neće dozvoliti da budu jeftine žrtve tuđih projekata i sopstvenog izbora, čineći dovu da ovim prostorom trajno zavlada mir i tolerancija, te da niko i nikada ne doživi zlo zbog vlastitog opredjeljenja.

IZVORI I LITERATURA

Abdagić, Muhamed: *Kulturno-politički rad studenata*, rukopisna građa.

Abdagić, Muhamed: Sandžak, neobjavljeni rukopis.

Babić, Branko: *Politika Crne Gore u novooslobodjenim krajevima 1912-1914*, Istorijski institut SRCG, Titograd, 1984.

Bandžović, Safet: *Krik za Sandžakom*, Ogledalo, br. 1., Sarajevo 1990.

Bandžović, Safet: *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991.

Bandžović, Safet: *Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni*, Istorijski zbornik, br.10. str. 157-175, Banjaluka, 1989.

Crnovršanin, H; Sadiković, N: *Sandžak porobljena zemlja*, GRAFO-MARK, Zagreb, Drugo izdanje, 2001.

Ćuković, Mirko: *Sandžak*, Nolit/Prosveta, Beograd 1954.

Dedier, Vladimir: *Genocid nad Muslimanima*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Hrabak, Bogumil: *Džemijet – organizacija Muslimana Makedonije, Kosova, Metohija i Sandžaka 1919-1928.*, Beograd 2003.

Jauković, Danilo: *Sandžak u narodnooslobodilačkom ratu*, deseti dio III, 9.

Jelić-Butić, Fikreta: *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Globus, Zagreb 1986.

Jelinić, Đ: *Novopazarski Sandžak*, Beograd 1910.

Jovanović, Nadežda: *Rifat Burdžević Trša*, Glas, Beograd, 1973.

Kadribegović, A: *Knjiga zrele proze Muhammeda Abdagića*, Sarajevo, 1975.

Kapidžić, Hamdija: *Hercegovački ustanak 1882*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958.

Lakić, Zoran: *ZAVNOS, AVNOJ I NOB u BiH (1942-1943)*, Naučni skup u Sarajevu održan 22. i 23. novembra 1973. godine, Beograd, 1974.

Lakić Zoran: *Kosovo i Metohija u koncepciji Jugoslovenskog federalizma u toku NOP-a, sa posebnim osvrtom na Bujansku konferenciju*, Istorijski zapisi 3-4, 1989.

Lukač, Dušan: *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, knj. 3., Vojnoizdavački zavod, Beograd 1988.

Memić, Mustafa: *Bošnjaci-muslimani Sandžaka i Crne Gore*, MNVS, Sarajevo, 1996.

Petrović, D: *Sandžak: (prema) Raška oblast*, Has, br. 70, Novi Pazar 17. februar 1999.

Petranović, B; Zečević, M: *Jugoslovenski federalizam*, Ideja i stvarnost, knj.1, Beograd, 1987.

Petranović, Branko: *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, knj. I, Rad, Beograd 1983.

Radović, M; Mušović, E: *Borci novopazarskog kraja pali u NOR-u*, SUB-NOR, Novi Pazar 1984.

Radović, Miodrag: *Efendijina sjećanja i kazivanja*, Muzej Ras, Novi Pazar, 1998.

Redžić, Enver: *Nacionalni odnosi u BiH 1941-1945. U analizama jugoslovenske historiografije*, ANU BiH, Sarajevo 1989.

Stanić, D: *Nedovršeni proces kao istorijski dokument o planovima bivše Austrije u pogledu SANDŽAKA*, Pravda, Beograd, 1940.

Tomashevichu, J: *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979.

Vrcić, Adem: *Sandžak kao literalna inspiracija i pokretačka snaga Mu-*

hammeda Abdagića, Naučni skup Sandžak juče, danas i sutra, 21-23. novembar 2003., Zbornik radova, ISBN 86-84389-03-4.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda

ZAVNO Crne Gore i Boke, Zbirka dokumenata, Titograd, 1963.

Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu

Arhiv SSIP-a u Beogradu, Zbirka Vojislava Jovanovića

Arhiv Srbije, Fond ZAVNOS

Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, 1941-1945, Beograd 1964, 599.

Ključnih pet, "Mladina", Ljubljana, 1990., 13

Bratstvo, br. 61. Od 13. maja 1948.)

Sandžačke Novine, br. 26, od 20.11.1996., str. 9.

Republika, 23. 12. 1921.